

Nieuw licht op lezen

Nieuwe media en leescultuur in de late Middeleeuwen

Nieuwe media, commercialisering, een overvloed aan informatie, nieuwe zoekfuncties: het zijn termen die bij de leescultuur van nu horen. Maar ze zijn evenzeer van toepassing op de leescultuur van de vijftiende eeuw.

Umberto Eco leest tijdens zijn vakantie Tolstoj's *Oorlog en vrede* het liefst als lijvig boek, maar steeds meer moderne lezers geven de voorkeur aan het handzamere formaat van de e-reader. E-books winnen zo snel aan populariteit dat onlangs in een weblog op de site van *NRC Handelsblad* de begrafenis van het gedrukte boek triomfantelijk aangekondigd werd, terwijl anderen zich met Nicholas Carr zorgen maken over de vervlakking en versnippering van onze kennis door internet en Google. Hoewel het op papier gedrukte boek nog steeds niet is verdwenen, heeft de komst van de nieuwe media een onmiskenbare verandering in onze leesgewoontes veroorzaakt. Deze recente ontwikkelingen hebben ook als gevolg gehad dat de geschiedenis van het lezen een nieuwe en innovatieve onderzoeksvraag geworden is in het cultuurhistorisch onderzoek, vooral sinds de publicatie in 1996 van Alberto Manguels *History of Reading*.

‘HOEWEL HET OP PAPIER GEDRUKTE BOEK NOG STEEDS NIET IS VERDWENEN, HEEFT DE KOMST VAN DE NIEUWE MEDIA EEN ONMISKENBARE VERANDERING IN ONZE LEESGEWOONTES VEROORZAAKT.’

De laatste jaren is vooral de leescultuur in de volkstalen tijdens de late Middeleeuwen een uitzonderlijk productief onderzoeksgebied gebleken. Dit heeft een groot aantal interessante studies met nieuwe inzichten opgeleverd die ook voor onze tijd van belang zijn. De vijftiende eeuw is in het licht van de recente digitale ontwikkelingen vooral interessant omdat er toen ook sprake was van de introductie van een nieuw medium, het gedrukte boek, voorafgegaan door een sterke commercialisering van de productie van handgeschreven boeken. Bovendien was het een periode met een ongekennde culturele dynamiek. Zo kregen voor het eerst zeer grote groepen gewone mensen toegang tot teksten omdat de complexer wordende samenleving vroeg om leesvaardigheid in de volkstaal; bovendien was er een enorme toename van het aantal beschikbare boeken.

De ontwikkeling van nieuwe manieren om historische leesculturen te bestuderen is de laatste jaren in een stroomversnelling geraakt. In de jaren negentig van de vorige eeuw heeft de traditionele tekstwetenschap zich omgevormd tot ‘New Philology’, waarin de bijdrage van de tekstdrager (*material text*) aan de leeservaring een centrale rol speelt. Binnen de boekgeschiedenis is de aandacht verschoven van het productieproces naar bezitters, lezers en leescultuur. Er is veel historische informatie gevonden over de leestechneken van de individuele lezer: hardop, stil, repetitief, performatief of meditatief. We weten steeds meer over onderwerpen als historisch boekbezit, openbare bibliotheken in de Middeleeuwen, de ontwikkeling van geavanceerde methodes voor het vinden van informatie en meubilair voor het simultaan lezen van meerdere boeken. In de teksten zelf worden leesaanwijzingen opgespoord en door bestudering van aantekeningen in boeken en privédocumenten valt veel op te maken over de verwerking van de inhoud van teksten door lezers van eeuwen geleden. Er is vooral steeds meer belangstelling voor het lezen als collectieve activiteit door groepen lezers (*textual of interpretative communities*), die soms daadwerkelijk fysiek samenkwamen voor lees- en discussiebijeenkomsten, maar waarvan de leden in ieder geval dezelfde tekst belangrijk vonden en het met elkaar eens waren over de interpretatie ervan.

Soms wordt door bestudering van het verleden duidelijk dat ons moderne informatietijdperk misschien niet zo uitzonderlijk en revolutionair is als vaak wordt gedacht. Moderne ontwikkelingen van de media en de zorgen daarover zijn ook een inspiratiebron voor nieuwe onderzoeksvragen in het historisch onderzoek. Uit Ann M. Blairs fascinerende boek *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age* (2010) blijkt dat er in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd sprake was van een exponentiële groei van beschikbare informatie en dat er ook toen al geklaagd werd over een *information overload*, een overvloed aan kennis en informatie. Terugkerende klachten zijn de enorme hoeveelheid boeken en de schaarse middelen om alle informatie tot zich te nemen, door gebrek aan tijd of geheugen. Om de groeiende informatiestroom het hoofd te bieden werd het noodzakelijk het materiaal te ordenen en toegankelijk te maken. Veel *navigation tools* waarvan wij gebruik maken in moderne hypertexten blijken uiteindelijk te berusten op laatmiddeleeuwse vindingen voor informatiemanagement, zoals indexen, zoekfuncties, verwijzingen, een hiërarchiserende lay-out van de tekst, *running titles*, onderverdeling in hoofdstukken en (sub)paragrafen, rangschikking op alfabetische volgorde, om de belangrijkste voorbeelden te noemen.

‘SOMS WORDT DOOR BESTUDERING VAN HET VERLEDEN DUIDELIJK DAT ONS MODERNE INFORMATIETIJDPERK MISSCHIEN NIET ZO UITZONDERLIJK EN REVOLUTIONAIR IS ALS VAAK WORDT GEDACHT.’

Een ander belangrijk aandachtspunt in Blairs studie is het uitgroeien van middeleeuwse *florilegia*,

bloemlezingen uit de Bijbel en werken uit de klassieke Oudheid, tot enorme vroegmoderne naslagwerken waarin alle beschikbare kennis in verkorte vorm werd samengebracht, zoals Domenico Nani's *Polyanthea* ('Veel bloemen'), vele malen gedrukt tussen 1503 en 1619, en Theodor Zwingers *Theatrum vitae humanae* ('Theater van het menselijk leven'), voor het eerst gedrukt in 1565 en herdrukt in steeds verder uitdijend formaat tot ver in de zeventiende eeuw. Dit soort verzamelingen kon gebruikt worden als een zelfstandig werk waarin alle kennis in handzaam formaat bij elkaar stond, of als handige toegang tot de geciteerde werken zelf. De grote hoeveelheid tekstcitaten in deze verzamelingen moest zelf ook weer toegankelijk gemaakt worden door een inzichtelijke rangschikking van het materiaal en een uitgekiend systeem van zoek- en navigatiemogelijkheden.

Encyclopedische werken als de *Polyanthea* en het *Theatrum* zijn gebruikt door generaties wetenschappers en studenten. Door bestudering van de originele exemplaren heeft Blair veel informatie kunnen verzamelen over de leescultuur van deze historische gebruikers. De exemplaren die ze aantrof in Europa's oudste universiteitsbibliotheken staan vol aantekeningen van de historische lezers met nog meer citaten, commentaar, verdere verwijzingen, aanvullingen en correcties. De annotaties zijn duidelijk geen krabbels door slordige gebruikers, maar aanwijzingen gericht op het delen van kennis met andere lezers.

Het enorme succes van deze encyclopedische verzamelwerken en hun kennelijke bruikbaarheid hebben ook gevolgen gehad voor de leescultuur van de vroegmoderne periode in bredere zin, want veel mensen gingen een verslag maken van hun leesactiviteiten door een eigen citatenverzameling aan te leggen, vaak door middel van letterlijk knip- en plakwerk. Naast het algemeen erkende nut van dit soort werken werden er ook vergelijkbare zorgen uitgesproken als in onze tijd over Google Books en Wikipedia, namelijk het risico dat kennis te versnipperd raakt en de angst dat mensen niet meer de moeite nemen de originele boeken zelf te lezen.

De leescultuur en de omgang met teksten vóór 1500 worden nader belicht door Deborah McGrady in haar boek *Controlling Readers. Guillaume de Machaut and His Late Medieval Audience* (2006). De Franstalige Guillaume de Machaut (c. 1300-1377) is vooral bekend als dichter en componist van virtuoze polyfone muziek. Zijn vertelling *Le voir dit* ('Het waargebeurde verhaal') gaat over de moeizame verhouding tussen een oudere dichter en componist, ook Guillaume geheten, en zijn minnares en muze Toute-Belle. Deze raamvertelling wordt afgewisseld met poëzie, korte verhalen, muziek, brieven, afbeeldingen, rebussen en acrostichons, zodat het uiteindelijk een hybride werk is.

In haar studie van de *Voir dit* signaleert McGrady de bijzondere culturele dynamiek van de latere Middeleeuwen, vooral wat betreft de ontwikkeling van een leescultuur van gewone mensen. In deze periode was lezen een activiteit die op verschillende manieren uitgevoerd kon worden: in aandachtige eenzaamheid als monnik of geleerde, voorlezen als publiek vermaak aan het hof, of het in verborgenheid lezen van een liefdesbrief. Het bijzondere van Machauts werk is dat lezers in verschillende situaties beschreven en afgebeeld worden, precies op het historische moment dat mensen steeds vaker zelfstandig boeken gingen lezen, zonder tussenkomst van een professionele voorlezer.

Op ingenieuze wijze schetst Machaut het probleem van iedere auteur, ook de moderne: kan een auteur zijn lezers nog controleren op het moment dat zijn werk gemediatiseerd wordt en het lezerspubliek bereikt? In de *Voir dit* mislukt dit jammerlijk: de muze en minnares Toute-Belle blijkt zich niets van Machauts leesaanwijzingen aan te trekken en zijn werk publiekelijk belachelijk te maken. Bovendien heeft Toute-Belle zo haar eigen ideeën over Guillaume's werk en verandert ze zijn gedichten naar eigen inzicht. McGrady maakt duidelijk hoe de verteller Guillaume zijn onbetrouwbare publiek probeert te controleren en ook hoe de auteur Machaut zijn lezers probeert te sturen, want de tekst staat vol verwijzingen naar de afbeeldingen, muziek en gedichten.

Het grootste gedeelte van McGrady's studie is gewijd aan de vraag hoe Machauts zorgvuldig opgebouwde en complexe werk in handgeschreven kopieën uiteindelijk het veertiende-eeuwse lezerspubliek bereikt heeft. Haar benadering is vooral geïnspireerd door de New Philology en recente benaderingen in de historische boekwetenschappen. Door het in detail bestuderen van de presentatie en de opbouw van drie verschillende handschriften waarin de *Voir dit* is opgenomen, laat ze goed zien hoe kopiisten en illustrators als 'intermediate readers' het werk aanpassen aan bepaalde doelgroepen. Het laatste deel van McGrady's studie is gewijd aan 'inventive readers': latere auteurs als Eustache Deschamps, Jean Froissart en een anonieme kopiist die een geheel eigen bewerking van de Machauts *Voir dit* maakten. Al deze verschillende versies hebben hun eigen geïntendeerde lezerspubliek, McGrady noemt dit 'ideal readers'. De materiële en tekstuele aanpassingen ten behoeve van deze 'ideale lezers' geven ons de kans een glimp op te vangen van de veertiende- en vijftiende-eeuwse leescultuur. McGrady weet moderne ontwikkelingen en historische teksten steeds op een interessante manier samen te brengen in opmerkingen als: 'We ontdekken een ver familielid dat ons misschien meer te vertellen heeft over lezen in het tijdperk van postmodernisme en hypertext dan meteen zichtbaar is voor ons van teksten verzadigde oog.'

'VEEL NAVIGATION TOOLS WAARVAN WIJ GEBRUIK MAKEN IN MODERNE HYPERTEKSTEN BLIJKEN UITEINDELIJK TE BERUSTEN OP LAATMIDDELEEUWSE VINDINGEN VOOR INFORMATIEMANAGEMENT.'

Voorafgaande toestemming van de religieuze autoriteiten. Er is in het verleden veel aandacht geweest voor aanwijzingen die erop duiden dat het lezen van religieuze teksten in de volkstaal een gevaarlijke activiteit was en dat er gedurende deze periode in de Britse samenleving veel religieuze en sociale spanningen waren rondom echte of vermeende ketterijen.

Anderzijds wordt er in recente publicaties op gewezen dat er in de vijftiende eeuw meer Bijbels en andere religieuze teksten in de Europese volkstalen circuleerden dan ooit daarvoor, en dat maar een klein gedeelte van deze teksten in direct verband gebracht kan worden met ketterse bewegingen als de Wycliffites, de Hussieten of de Waldenzen.

Het blijkt dat veel van deze religieuze teksten alom geaccepteerd werden en beschouwd kunnen worden als *vernacular theologies*. Leken, gewone mensen die geen deel uitmaakten van een kerkelijke instelling, werden zelfs aangemoedigd om dit soort teksten zelf te lezen, ze voor te lezen aan ongeletterde mensen in hun omgeving en er met elkaar over te praten. Recente studies hebben een schat aan nieuwe informatie opgeleverd over het lezerspubliek van deze religieuze teksten in de volkstaal en daarmee ook over de toenemende alfabetisering en de religieuze emancipatie van leken gedurende de vijftiende eeuw; dat laatste ging soms zo ver dat leken theologisch verder ontwikkeld waren dan menig dorpspastoor.

Jennifer Bryan laat in *Looking Inward. Devotional Reading and the Private Self in Late Medieval England* (2008) zien hoe diverse groepen lezers van devotionele literatuur in de volkstaal – in dit geval het Middelenegels – tussen 1350 en 1550 geleerd hebben hun ‘innerlijke zelf’ te zien en te reflecteren op wat zij zagen. De lezers werden tot introspectie aangezet omdat deze teksten gericht waren op geestelijke oefening en persoonlijke verbetering. Bryan benadrukt dat er in de laatmiddeleeuwse samenleving een enorme toename was in geletterdheid en dat steeds vaker devotionele werken individueel gelezen werden die aanzetten tot een grote mate van verinnerlijking, met name door een vrouwelijk lezerspubliek, dat niet alleen uit nonnen maar ook uit lekenvrouwen bestond.

‘NAAST HET ALGEMEEN ERKENDE NUT VAN DIT SOORT WERKEN WERDEN ER OOK VERGELIJKBARE ZORGEN UITGESPROKEN ALS IN ONZE TIJD OVER GOOGLE BOOKS EN WIKIPEDIA.’

Aan de hand van verschillende teksten in het Middelenegels laat Bryan zien hoe hierin het innerlijke zelf van de lezer wordt aangesproken, niet alleen door aanwijzingen voor lees- en meditatietechnieken, maar ook door de illustraties. Vooral door middel van deze visuele elementen wordt de lezer een spiegel voorgehouden. Het is voor ons soms moeilijk voorstelbaar hoezeer het religieuze lezen in deze periode verbonden is met een intens religieus verlangen en met heftige emoties tijdens en na het lezen. Vooral in passieteksten komt dit goed naar voren. In de laatste hoofdstukken bespreekt Bryan de *Revelations of Divine Love* van Julian of Norwich, mystica en kluiszuster, en de werken van Thomas Hoccleve, dichter en klerk, waarin lezers als het ware meegenomen worden in de tekst en geconfronteerd worden met hun innerlijke zelf.

In haar boek laat Bryan ook zien hoe de lezer geprikkeld en uitgedaagd werd om over zichzelf en zijn of haar relatie met God en geloof na te denken. De teksten die Bryan beschrijft, vragen een actieve deelname aan het religieuze geloofsleven, ook al is dat in die teksten vooral een individuele en innerlijke kwestie. Dus niet alleen kunnen we aannemen dat er veel devotionele literatuur in de volkstaal geschreven werd en dat deze door een divers publiek, waaronder veel gewone mensen, gelezen werd, maar ook dat van lezers een bepaalde interactie met deze teksten verwacht werd. Bryans boek maakt aannemelijk dat er sprake was van een toenemende religieuze emancipatie van leken in de late Middeleeuwen binnen de bestaande religieuze machtsstructuren. De werken die ze beschrijft, en vooral de manier waarop deze lezers aanspreken op hun persoonlijke religieuze leven en hun innerlijke zelf, zijn een argument tegen de gangbare bewering dat leken in de late Middeleeuwen voor hun zieleheil voornamelijk afhankelijk waren van de geestelijkheid en de Kerk en dat ze pas na de Reformatie in staat waren dit in eigen hand te nemen.

‘HET IS NOG STEEDS EEN WIJDVERBREID IDEE DAT DE KATHOLIEKE KERK HET LEZEN VAN DE BIJBEL EN RELIGIEUZE TEKSTEN IN DE EUROPESE VOLKSTALEN STRENG VERBOOD.’

Bisschop Reginald Pecock (c. 1395-c. 1461) staat bekend als een bestrijder van de ketterse bewegingen, maar Kirsty Campbell beschrijft in *The Call to Read. Reginald Pecock's Books and Textual Communities* (2010) dat hij desondanks geen voorstander was van een verbod op religieuze teksten in de volkstaal. Integendeel, Pecock heeft juist bijgedragen aan een rijke volkstalige theologische cultuur, waarin hij de

dialogoog wilde aangaan met gewone gelovigen en hen wilde aanzetten tot het lezen van bijbelse en religieuze teksten. Gebruik makend van moderne theorievorming spreekt Campbell het vermoeden uit dat het ideale publiek dat Pecock met zijn volkstalige teksten voor ogen had, bestond uit groepen geletterde leken, zoals de *textual community* van geletterde handelaren in stoffen uit Londen. Pecocks teksten werden ook gelezen in kloostergemeenschappen als Sion Abbey, zodat de *textual community* zowel leken als religieuzen omvatte en de religieuze leescultuur van beide groepen steeds meer op elkaar ging lijken. Pecocks verhandelingen als de *Reule of Crysten Religioun* bevatten veel aanwijzingen voor een *vita mixta*: het combineren van werk en handel met een religieus contemplatief leven zonder te behoren tot een klooster of andere religieuze gemeenschap. Pecock geeft zijn lezerspubliek aanwijzingen voor speciale rituele en performatieve leestechneken, gevolgd door verinnerlijkte meditatietechnieken die dicht bij de gevorderde spiritualiteit van kloosterlingen komt. Hij moedigt zijn lezers aan kennis te vergaren over religie en theologie en daarbij de regels van de logica te volgen. Campbells boek nuanceert op deze manier het zwart-witbeeld van een laatmiddeleeuwse religie die gekenmerkt zou zijn door een vervolgende kerk en ongeletterde leken; er was eerder sprake van religieuze pluriformiteit en fluïditeit.

Alle hier besproken studies laten zien dat tijdens de late Middeleeuwen en de vroegmoderne periode auteurs, boekproducenten en lezers zich zeer bewust waren van de dynamiek die gaande was in de wereld van het handgeschreven en gedrukte boek. Recent onderzoek naar religieuze leescultuur laat een ongekende dynamiek zien in de informatievoorziening tijdens de late Middeleeuwen. Deze leescultuur werd niet gedomineerd door een kleine, voornamelijk uit geestelijken bestaande elite: auteurs, boekproducenten en lezers gingen een dialoog aan over teksten, hun betekenis en toegankelijkheid. De hier besproken boeken maken duidelijk dat verandering van onze leescultuur een voortdurend proces is en dat er, paradoxaal genoeg, veel lijnen zijn die onze hypermoderne mediacultuur nog steeds met het verleden verbinden.

Voor de mobiele versie klik hier.

Margriet Hoogvliet is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan het 'Holy Writ and Lay Readers Project' (ERC Starting Grant Sabrina Corbellini, Rijksuniversiteit Groningen). Mart van Duijn is als promovendus verbonden aan hetzelfde project.

Besproken boeken:

CONTROLLING READERS - GUILLAUME DE MACHAUT AND HIS LATE MEDIEVAL AUDIENCE

door **Deborah McGrady**

University of Toronto Press. Toronto 2006.

368 pag.

€ 92,50

LOOKING INWARD - DEVOTIONAL READING AND THE PRIVATE SELF IN LATE MEDIEVAL ENGLAND

door **Jennifer Bryan**

University of Pennsylvania Press. Philadelphia, PA 2008.

280 pag.

€ 55,95

THE CALL TO READ - REGINALD PECOCK'S BOOKS AND TEXTUAL COMMUNITIES

door **Kirsty Campbell**

University of Notre Dame Press. Notre Dame, IN 2010.

366 pag., € 48,50

TOO MUCH TO KNOW - MANAGING SCHOLARLY INFORMATION BEFORE THE MODERN AGE

door **Ann M. Blair**

Yale University Press. New Haven, CT 2010.

416 pag., € 27,95

Literatuur:

- Nicholas Carr. *The Shallows. How the Internet is Changing the Way We Think, Read, and Remember.* Norton. New York 2010.
- Umberto Eco en Jean-Claude Carrière. *Zo makkelijk kom je niet van boeken af. Gesprekken over boeken onder leiding van Jean-Philippe de Tonnac.* De Bezige Bij. Amsterdam 2010.

- Stanley Fish. *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretative Communities*. Harvard University Press. Cambridge, MA 1980.
- Jean-François Gilmont en Alexandre Vanautgaerden (red.). *Les instruments de travail à la Renaissance*. Brepols. Turnhout 2010.
- Daniel Hobbins. *Authorship and Publicity before Print. Jean Gerson and the Transformation of Late Medieval Learning*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia, PA 2009.
- Alberto Manguel. *A History of Reading*. Viking. New York 1996.
- Brian Stock. *The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Century*. Princeton University Press. Princeton, NJ 1983.
- Horst Wenzel. 'Text und Hypertext. Zur Komplexität des Flugblatts in der frühen Gutenberggesellschaft', *Daphnis* 37 (2008): 179-202.

Externe links

Een interview met Nicholas Carr over zijn boek *The Shallows*:
www.youtube.com/watch?v=lt_NwowMTcg

Meer informatie over het project *Holy Writ & Lay Readers* van de Rijksuniversiteit Groningen:
www.rug.nl/research/de-samenleving-en-de-kunsten/researchgroups/holyandlay/

De geschiedenis van het lezen in Groot-Brittannië tussen 1450 en 1945 is gedocumenteerd in de *Reading Experience Database* van de Britse Open Universiteit:
www.open.ac.uk/Arts/RED/

Bibliopolis is een project van de Koninklijke Bibliotheek met een schat aan informatie over de geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland:
<http://www.bibliopolis.nl/>

L'aventure du livre is een fraaie virtuele tentoonstelling van de Bibliothèque nationale de France:
<http://classes.bnf.fr/livre/>